

О.Л. МАРТЕНКО. ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

Визначені особливості реалізації особистісного підходу в кримінально-правовому регулюванні та кримінальному судочинстві. Наводяться науково обґрунтовані принципи реалізації особистісного підходу при визначенні форми і виду винної поведінки. Висловлюється думка, що на даний час має місце недостатнє використання психологічних знань в кримінально-правовому регулюванні саме через відсутність досліджень, предметом яких були б психологічні принципи інститутів кримінального права, які лежать в основі правозастосовної діяльності.

Ключові слова: особистість злочинця, злочинна поведінка, кримінально-правове регулювання, особистісний підхід, вина, відповідальність.

Определены особенности реализации личностного подхода в уголовно-правовом регулировании и уголовном судопроизводстве. Наводятся научно обоснованные принципы реализации личностного подхода при определении формы и вида виновной поведении. Высказывается мысль, что в настоящее время имеет место недостаточное использование психологических знаний в криминально-правовом регулировании именно из-за отсутствия исследований, предметом которых были бы психологические принципы институтов криминального права, которые лежат в основе правоприменительной деятельности.

Ключевые слова: личность преступника, преступное поведение, уголовно-правовое регулирование, личностный подход, вина, ответственность.

The article is devoted to determination of features of realization of personality approach in the criminal-legal adjusting and criminal trial. The scientifically grounded principles of realization of personality approach are pointed at determination of form and type of guilty conducts. Selected and grounded certain types of criminals. An idea speaks out, what presently the insufficient use of psychological knowledges takes a place in the criminal-legal adjusting exactly for lack of researches, the article of which would be psychological principles of institutes of criminal right, which are underlaid legal activity.

Key words: criminal, criminal behaviour, criminal-legal adjusting, personality approach, guilt, responsibility.

Один із постулатів юридичної психології полягає в тому, що трактування злочинної поведінки як довільної (усвідомлено керованої) забезпечує можливості безпосереднього застосування особистісного підходу у сучасній концепції кримінально-правового регулювання. Це тим більше важливо, що «від самого суспільства, від держави залежить, чи вважається певна дія злочинною в конкретний проміжок часу. Людина не народжується «під певне законодавство». Водночас кожна осудна особа як носій свідомості та волі в змозі вирішити дилему: вчинити чи ні те, що кримінальним законом заборонено. Здатність до вибіркової поведінки є засадою кримінальної та іншої відповідальності. Як справедливо стверджує С.А. Тарарухін: «... кожний злочин – складний акт людської поведінки, залежний від прийняття рішення вчинювати ту чи іншу дію або ж відмовитися від цього. Здатність людини до вибіркової поведінки не є її біологічною сутністю, це сфера свідомості особи, її моральних та правових засад»¹. Така здатність (як і кожна інша) може варіювати в досить широкіх межах. В одних випадках звуження її зумовлене нерозвиненістю (несформо-

---

© МАРТЕНКО Олександр Леонідович – кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету внутрішніх справ

ваністю) соціальних якостей особистості, в інших – їх деформацією та формуванням антисуспільної спрямованості, причому в граничних проявах вона набуває форми готовності діяти злочинно.

Необхідність особистісного підходу безсумнівна для юристів, але кримінальний закон орієнтований на «середню людину», якої насправді не існує. Як зазначають окремі науковці (Л.Є. Владимиров, В.В. Романов, Е.В. Романова), злочини вчинюються особами: а) через злу волю, б) через оману розуму, в) під гнітом тяжких життєвих обставин, г) через психічну недостатність². З-поміж зазначених категорій осіб лише перша є справді злочинцями: це люди зі злим, кам'яним серцем, яке не знає жалості. Друга категорія – особи, які мають неправильний погляд на людські відносини і вважають, що задоволення пристрастей і є справжньою метою існування. Третя – ті, що боролися з тяжкими обставинами життя, але не витримали цієї нерівної боротьби; і нарешті, четверті – особи зі зменшеною осудністю, яким психічна недостатність не дозволяє протистояти злочинним спонуванням. З огляду на таку невпевненість наукових позицій слід зауважити, що комплексні психологічні дослідження з цієї проблематики проводяться доволі повільно, а узагальнені висновки формулюються, здебільшого, на підставі адаптованого використання загальних психологічних знань. Це у котрий раз підкреслює актуальну необхідність розробки наукового концептуального підходу з даної тематики.

Реалізація особистісного підходу зумовлюється необхідністю визначення у кримінальному судочинстві: комплексу істотних ознак суб'єкта кримінальної відповідальності, як здатного до керованої поведінки у відповідних ситуаціях; істотних ознак особистості й поведінки для диференціації та індивідуалізації відповідальності і покарання; меж і форм використання психологічних знань при розгляді конкретної особи чи фактів протиправної (злочинної) поведінки.

Довільність (усвідомлена керованість) поведінки в кримінально значущих ситуаціях в кримінальному праві визначається через правові поняття вини й відповідальності. Саме винна поведінка є загальною передумовою кримінальної відповідальності й кримінально-правової дієздатності (осудності). Вивчення судової практики та співставлення її з диспозиціями ст.ст. 23-25 КК України засвідчує існування чотирьох типізованих варіантів оцінки винної поведінки: передбачав суспільно небезпечні наслідки і бажав їх настання (прямий умисел); передбачав суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажав, але свідомо припускав їх настання (непрямий умисел); передбачав можливість настання суспільно небезпечних наслідків, але легковажно розраховував на їх відвернення (необережність у формі злочинної самовпевненості); не передбачав можливості настання суспільно небезпечних наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити (необережність у формі злочинної недбалості).

Зазначені схеми є досить простими, що дозволяє органам досудового розслідування і суду вирішувати питання про наявність чи відсутність вини суб'єкта у конкретній кримінальній ситуації, спираючись на встановлені ознаки події та дій її учасників. Здатність суб'єкта до усвідомленої вольової поведінки (фактична наявність такої поведінки) при цьому ототожнюється з наявністю осудності. На цьому рівні потреба у використанні психологічних знань при застосуванні норм права не виникає: центр доказування переноситься на пошук об'єктивних підстав для кримінальної відповідальності (об'єкта й об'єктивної сторони), якою є вчинення особою суспільного небезпечного діяння. Між тим, узагальнення судової

практики свідчить про наявність низки проблемних ситуацій, які не можуть бути вирішені лише на рівні застосування правових знань, оскільки потребують розгляду психологічної моделі винної поведінки.

Перша з них полягає у необхідності визначення місця вини та відповідальності в сукупності обставин, що зумовлюють наявність складу злочину. У ч. 1 ст. 62 Конституції України стверджується: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Очевидно, що йдеться про необхідність визначення «винуватості» (як сукупності об'єктивної та суб'єктивної сторони складу злочину) чи «невинуватості» особи, про доведення її вини (тобто суб'єктивної сторони винуватості) при судовому розгляді кримінальної справи. Бажаючи врахувати положення Конституції, законодавець вводить поняття вини: це – «психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності та її наслідків». Але поняття винуватості при цьому відсутнє. Тому в науково-практичному коментарі до КК України П.С. Матишевський змушений був пояснювати, що «це положення не може бути витлумачене в тому розумінні, що вина є загальною підставою кримінальної відповідальності. Суб'єкт і суб'єктивна сторона становлять суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності, а об'єкт і об'єктивна сторона – об'єктивну підставу, і тим самим створюють єдину підставу кримінальної відповідальності, а не вина, навіть якщо її розуміти в широкому плані»³.

При цьому саме поняття «відповідальність» у чинному КК України відсутнє: згідно ч. 3 ст. 65 суд признає покарання, «враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання». Але якщо «ступінь тяжкості вчиненого злочину» – індивідуальний показник рівня суспільної небезпеки вчиненого особою окремого злочину, то він передбачає встановлення форми вини (умислу чи необережності), мотиву, способу і обстановки вчинення злочину, тяжкості наслідків, ступеня участі кожного із учасників групи тощо, отже – визначенням міри відповідальності кожної особи за вчинене діяння.

Необхідність збереження поняття «відповідальність» простежується і при текстуальному аналізі ст.ст. 66, 67 та ст. 69 КК України: за наявності інших рівних умов суд за наявності декількох обставин, що пом'якшують відповідальність має право «призначити інше покарання, нижче від найнижчої межі... або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції...». Такими обставинами може бути з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину. Вони впливають на покарання, оскільки зменшують не ступінь вини і не тяжкість наслідків, а саме ступінь відповідальності як певної моральної оцінки особистості.

Іншим аргументом на користь існування поняття «відповідальність» є диференціація прямого й непрямого умислу, основна відмінність між якими полягає у вольовому моменті. При непрямому умислі особа бажає вчинити конкретне діяння і усвідомлює його фактичну сторону, але «виявляє байдужість» до можливих соціально небезпечних наслідків. З позицій психології, байдужість – не відсутність оціночного ставлення, а його ігнорування (витіснення) за рахунок активізації захисних механізмів. Іншими словами, суб'єкт усвідомлює можливість настання суспільно небезпечних наслідків, хоча й не ставить до цього з достатньою відповідальністю.

У психології відповідальність розглядається як елемент особистості, пов'яз-

ний з усвідомленим процесом внутрішнього контролю і реальною відповідальною поведінкою⁴. Для правозастосування таке визначення є надлишковим, оскільки кримінальна відповідальність – це передбачений законом державно-примусовий вплив стосовно особи, яка вчинила злочин. Таким чином, поняття «відповідальність» надається інший зміст у порівнянні з психологією, співпадають лише поняття (терміни). І хоча окремі автори-юристи при висвітленні проблеми кримінальної відповідальності згадують про роботи з психології відповідальності, можна зробити однозначний висновок про те, що відповідальність у кримінально-правовому значенні виражає лише логіко-юридичне співвідношення заподіяної шкоди і санкції за неї.

Отже, безсумнівно, диференційоване використання психологічних знань у контексті понять вини і відповідальності необхідне, хоча їхня роль тут не є однозначною. Так, фахові психологічні знання слід застосовувати, коли йдеться про проблемні ситуації, пов'язані з межами винної відповідальності (наприклад, щире каяття, сильне душевне хвилювання, обмежена осудність, особлива жорстокість й ін.), відмежуванням умислу від необережності, а необережної провини від випадку. Тут не обійтися без професійного використання психологічних знань для формулювання і роз'яснення відповідних характеристик (ознак). Але сказане не слід поширити на формулювання самих дефініцій вини і відповідальності, що мають високий ступінь абстракції й у той же час прості за схемою: потреби правозастосовчої практики цілком задовольняються конструкцією, що використовує лише деякі елементарні положення психології.

При використанні в кримінальному праві поняття «вина» юристами нерідко вказується на його «психологізм», отже, на необхідність його відповідності положенням психології (хоча воно є скоріше морально-етичним). При цьому, як правило, посилаються на визначення вчинку як «цілеспрямованого вольового акту». Але при переході до опису поняття вини в кримінальному праві це робиться вже без звертання до психологічних дефініцій, а шляхом логічного конструювання виключно юридичних понять.

Нехтування психологічними знаннями призвело до того, що у ст. 23 КК України традиційно (як і в відповідних статтях попередніх Кримінальних кодексів та наукових публікаціях із кримінального права) стверджується, що вина є «психічним ставленням особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків», хоча назвати таке визначення науково-психологічним не можна. Цей термін взятий із застарілих робіт по психології і в її сучасному понятійному апараті відсутній; юристами ж він звично використовується на інтуїтивному (побутовому) рівні. Вину складає свідоме і вольове ставлення особи не до всіх обставин, що характеризують діяння, а лише до тих, що є ознаками складу даного злочину і характеризують його об'єкт і об'єктивну сторону, а іноді й суб'єкт.

При цьому слід враховувати, що відсутність (наявність) суб'єкта в кримінально-правовому сенсі не тотожне з відсутністю (наявністю) суб'єкта в сенсі психологічному. Це відноситься, зокрема, до кримінально-правових понять умислу і необережності, що не мають готових психологічних аналогів і їхня психологічна характеристика становить собою досить складну конструкцію. У свою чергу, поняття психологічної готовності до вчинення суспільно небезпечних дій (злочинів) ширше за змістом і в часі виникає раніше, ніж умисел, власне кажучи, вона є необхідною умовою виникнення умислу. Використовуючи при цьому такі базові поняття, як усвідомлена, довільна й цілеспрямована поведінка, ми могли б визна-

чити загальні межі винної відповідальності, але не відмежувати навмисне діяння від необережного. Тим більше, не можна отожднювати поняття умислу з проявами волі. Відповідно, в психологічному контексті вчинення злочину з необережності відбувається при відсутності антисуспільної спрямованості і спричиняється складною взаємодією несприятливого (або суб'єктивно так трактованого) збігу зовнішніх обставин та певного комплексу властивостей особистості.

Словосполучення «психічне ставлення» з психологічної точки зору є надлишковим. Ставлення (відношення) завжди є проявом психічної активності особистості; воно може бути повністю усвідомленим (раціоналізованим, інтелектуальним) або ж неусвідомленим (емоційним, почуттєвим), але в будь-якому випадку особистісно забарвленим. Як зазначав Г.С. Костюк, «положення про єдність психіки і поведінки, свідомості й діяльності особистості ... відкрило шлях справді об'єктивного пізнання психіки, свідомості, без якої не можна зрозуміти дій особистості. Свідомість належить їй, є суб'єктивно, внутрішньою властивістю і водночас це зв'язок з об'єктивним зовнішнім світом...»⁵. Це положення цілком розповсюджується і на неусвідомлені аспекти поведінки: «єдність зовнішніх і внутрішніх умов у поведінці особистості виразно виступила в дослідженнях процесу утворення її установок.

І справа тут не тільки в тому, що сам термін «психічне ставлення» мало інформативний, оскільки ставлення особи до чогось (до когось) не може бути ніяким іншим, аніж «психічним», а точніше – соціально-психологічним феноменом. Набагато більш значимо те, що законодавець при визначенні вини орієнтується на логіко-юридичні побудови, для яких не потрібне психологічне трактування. Тут проявився, як і в ряді інших випадків, неповний збіг сфери інтересів: з одного боку, законодавчого регулювання і правозастосування, з іншого – психології. Відповідно виявляється і розбіжність рівня абстракції, обсягу і глибини проникнення в ті чи інші явища і деталізації їхнього опису.

Поняття «вина» є передумовою і необхідною складовою тріади: вина – відповідальність – покарання. В об'єктивному сенсі наявність вини зумовлює відповідальність за неї особи і саме тому обумовлює певне покарання; в суб'єктивному – усвідомлення відповідальності за свою поведінку, а точніше – за порушення певних норм, що спричиняє виникнення почуття провини. І навпаки, визнання покарання несправедливим нівелює поняття відповідальності і надає можливість заперечувати власну вину. Думка про можливе покарання більше хвилює правопорушника, ніж абстрактні уявлення про відповідальність. Підтвердженням цьому є існування механізмів психологічного захисту.

Різними категоріям і різними видам злочинної поведінки відповідають свої специфічні способи обґрунтування й виправдання вибраних варіантів поведінки, що визначається особливостями злочинної спеціалізації. Причому вивчення нами матеріалів кримінальних справ та проведених психологічних дослідження свідчать, що виправдання власних дій має сталий характер, варіюють нюанси, але характер і сутність позиції не змінюються.

Це можна пояснити, передусім, впливом антисуспільної спрямованості особи на характер соціальної перцепції. Цим зумовлюється вибірковість сприйняття, відбору з соціальної дійсності лише тих фактів, що відповідають наявним установкам і своєрідна «неприйнятність» всього, що їм суперечить. Справжні мотиви поведінки при цьому трансформуються, видозмінюються, маскуються, оформляються в прийнятному для злочинця вигляді. Отже, захисні механізми безпосеред-

ньо зумовлюються ціннісною системою особистості злочинця. Психологічний захист полягає в реорганізації усвідомлюваних і неусвідомлюваних компонентів і в переструктуруванні їх ієрархії. Важливо, що при цьому покарання у більшості випадків приймається як незаслужене, несправедливе чи надмірне, як результат упередженого ставлення до своєї особи, тому їй не може слугувати достатнім стимулом для критичного перегляду внутрішньої позиції.

Йдеться не про що інше, як про відсутність оцінки власної поведінки як неприпустимої. Більшість злочинців у принципі визнають необхідність існування правових і моральних норм, але щоб уникнути виникаючого при цьому когнітивного дисонансу, раціоналізують свою поведінку. Здебільшого така раціоналізація набуває форми нейтралізації: причини злочинної поведінки вбачаються в особливостях суспільного устрою, найближчого оточення, вина перекладається на працівників правоохоронних органів, потерпілих тощо.

Друга проблемна ситуація полягає у тому, що при визначенні форми винної поведінки та її оцінці провідне значення повинне належати як ступеню усвідомлення змісту, так і встановленню мотиву. При цьому можна передбачити, що поведінка осіб із зниженим рівнем саморегуляції буде більшою мірою зумовлюватися мотивацією ситуативною: вони прагнуть до максимального використання ситуативних можливостей для задоволення своїх потреб, причому сама по собі «доступність обстановки» може провокувати у них актуалізацію відповідної мотивації.

Бажання настання злочинного результату або свідоме його припущення в теорії кримінального права звичайно розглядається як інтелектуально-вольовий компонент умисної вини. Між тим, сучасні психологічні уявлення про структуру психічного передбачають єдність трьох компонентів: інтелектуального, емоційного та вольового⁶. Визнають наявність емоційного компоненту в структурі злочинної поведінки й юристи, хоча й пишуть про це не прямо, а опосередковано: «Процес формування мотиву злочинного акту відбувається не лише на ґрунті антисуспільних потреб і інтересів, тут вирішальним чином впливають також асоціальні погляди, переконання, оцінка, переживання, почуття, емоційна активність та інші елементи свідомості – психічна діяльність людини»⁷. Лише при такому цілісному підході ми одержуємо розгорнуту картину свідомої поведінки людини.

Отже, поведінка особи може бути наслідком реагування на певну ситуацію (випадковість), а її мотиви – суперечливими й непослідовними. Але зміст поведінки завжди зумовлюється «особистісним смислом» і є відображенням переконань – якщо вона усвідомлена, або ж установок (у психологічному сенсі цього поняття) особистості – якщо імпульсивна. В останньому випадку йдеться про полезалежну поведінку, що досить часто супроводжується прагненням до переживання ризику, до вибору суспільно небезпечних варіантів реагування на соціально нейтральну ситуацію.

Констатація наявності та необхідності реалізації потреби у використанні психологічних знань для кримінального законодавства і його застосування не означає зміщення акцентів у правовому регулюванні на користь психології, оскільки у будь-якому випадку йдеться, насамперед, про чіткий опис юридично значимих ознак поведінки в їх сутності.

Для забезпечення науково-обґрунтованих засад реалізації у кримінальному судочинстві особистісного підходу при визначенні форми та виду винної

поведінки необхідно здійснювати аналіз всіх компонентів структури психічного (інтелектуального, вольового та емоційного), маючи на увазі, що в конкретному акті людської поведінки кожен із них може бути відсутнім, і тоді вирішального значення набуває стереотипізований поведінковий фонд (полезалежна поведінка) людини.

1. *Юридична психологія*. Підручник / За заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 1999. – С. 192–193. 2. *Юридическая психология*. Хрестоматія / Сост.: В.В. Романов, Е.В. Романова. – М.: Юристъ, 2000. – С. 61. 3. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України*. – 2-ге вид. / Відп. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – С. 44. 4. *Муздыбаев К.* Психология ответственности: Учеб. пособие. – Л.: Наука, 1983. – С. 112. 5. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і розвиток особистості: Навч. посіб. – К.: Радянська школа, 1989. – С. 59. 6. *Основи психології*: Підручник для вузів / Ред. О.В. Киричук, В.А. Роменець. – К.: Либідь, 1995. – 631 с. 7. *Глязев Ф.Г.* Социально-психологические, уголовно-правовые и криминологические аспекты вины: Учеб. пособ. – Уфа: изд-во Башк. гос. университета, 1978. – С. 49.